

Асабліва сэнсавую і мастацкую выразнасць набываюць дзеясловы-імператывы, з дапамогай якіх перадаецца загад, просьба, пажаданне. Без гэтых граматычных формаў, безумоўна, аўтарцы не магчыма было б рэалізаваць сваю рэвалюцыйна-агітацыйную праграму: «...Цара навесіць трэба!», «Біце ў званы, біце ў званы!», «Кіньма спаць», «Не чакайце, нам зямлю, паны, аддайце!», «Не чакайце, не прасеце, звонкіх песень у мяне», «Чуйце, людзі! Чуйце, чуйце, руку дайце!», «пара, людцы, парваць пумы!», класавую еднасць, роднасць па працы: «Дайце, жнейкі, серп займісты, дайце гострую касу, змяту з нівы хлеб зярністы», «Хлеб галодным гаспадарам: ешце, людцы, вы нядарам працавалі ўсё лета, закусіце хоць за гэта», «чутна йграць, гулка йграць» і інш.

Як бачым, з дапамогай дзеясловаў Цётка перадае ўсе тонкія і складаныя рухі жывой і нежывой прыроды. У аўтарскім радку ён характарызуецца гранічнай выразнасцю, сэнсавай ёмістасцю, садзейнічае дынамічнаму развіццю дзеяння і яго вобразнай актуалізацыі.

Літаратура

1. Буслаев, Ф. И. Историческая грамматика русского языка / Ф. И. Буслаев. — М.: Учпедгиз, 1959. — 624 с.
2. Толстой, А. Н. Собрание сочинений: в 10 т. — М., 1961. — Т. 10. — С. 212.
3. Цётка. Творы / Цётка. — Мінск: Маст. літ., 1976.

Ганна Ніжнік, Святлана Якуба (Мінск)

НАЗОЎНІКАВЫЯ І ПРЫМЕТНІКАВЫЯ ФРАЗЕЛАГІЗМЫ З НЕГАТЫЎНАЙ ХАРАКТАРЫСТЫКАЙ ЧАЛАВЕКА Ў БЕЛАРУСКАЙ І ПОЛЬСКАЙ МОВАХ: АНІМАЛІСТЫЧНЫ КОД

Анімалістычны, ці заалагічны, код культуры, замацаваны ў фразеалагічнай карціне свету, пададзены багатым лінгвакультуралагічным матэрыялам, які складае значную частку нацыянальнай моўнай свядомасці таго ці іншага народа. Пад заалагічным кодам разумеюць «сукупнасць абумоўленых культурай стэрэатыпных уяўленняў пра ўласцівасці, характарыстыкі або асаблівасці паводзін жывёл, што выступаюць як крыніца асэнсавання чалавекам свету і нясуць у дадатак да сваіх прыродных уласцівасцей функцыянальна значныя для культуры сэнсы» [5, с. 296].

На думку А. Грыбасёвай, «незалежна ад таго, з'яўляецца чалавек прыхільнікам тэорыі Дарвіна і з сімпатыяй глядзіць на свайго кроўнага паходжанні ці верыць апісанню з'яўлення чалавека на свет, змешчанаму ў Кнізе Быцця, у моўным абшары свету, усталяваным чалавецтвам, ён усё падвяргае ацэнцы» [10, 11]. Вельмі часта гэта ацэнка рэчаіснасці ажыццяўляецца шляхам пераносу якасцей і ўласцівасцей, узятых з жывёльнага свету, на свет людзей. Назвы прадстаўнікоў жывёльнага свету, якія належаць да нейтральнай лексікі, пры ўжыванні ў адносінах да чалавека метафарызуюцца і ў асноўным набываюць экспрэсіўную, негатыўную канатацыю (выключэнне складаюць такія жывёлы, як леў, арол і некаторыя іншыя). Найбольш трапныя выразы

затрымліваюцца ў свядомасці народа і пачынаюць пастаянна ўжывацца для характарыстыкі чалавека.

Фразеалагізмы беларускай і польскай моў, што адносяцца да заалагічнага кода, утварыліся ў выніку пераасэнсавання словазлучэнняў, у склад якіх уваходзяць назвы свойскіх і дзікіх жывёл, птушак, рыб, рэптылій і насякомых. Фразеалагічныя адзінкі з аніمالістычным кампанентам валодаюць ярка выражанай нацыянальна-культурнай спецыфікай, якая прадвызначае асацыятыўныя сувязі фразем, і з'яўляюцца неад'емнай часткай фразеалагічных адзінак, што выкарыстоўваюцца пры негатыўнай характарыстыцы чалавека. Значную ролю ў стварэнні такіх характарыстык у беларускай і польскай мовах адыгрывае метафара свойскіх жывёл.

Так, для апісання негатыўных рыс характару асобы ў беларускай фразеалогіі выкарыстоўваюцца адзінкі з такімі кампанентамі, як 'асёл', 'баран', 'каза', 'конь', 'цяля', 'кот', 'сабака', 'свіння'. Найбольшую колькасць фразеалагізмаў, што характарызуюць чалавека з адмоўнага боку, складаюць выразы з кампанентам 'сабака'. Пацверджанне думкі, што сабака ў беларусаў з'яўляецца не толькі сімвалам вернасці, але і ўвасабленнем хітрасці, злосці, сквапнасці і іншых якасцей, трэба шукаць у старажытнасці. Першапачаткова ў свядомасці чалавека замацаваўся вобраз сабакі як жывёлы нячыстай, з чартоўскага акружэння. З развіццём цывілізацыі, калі сабака стаў сябрам чалавека, негатыўная канатацыя вобраза сцерлася, і ён пачаў успрымацца як станоўчы. Аднак старажытныя вераванні захаваліся ў памяці беларускага народа і знайшлі сваё адлюстраванне ў фразеалагічных адзінках. Фразеалагізмы з кампанентам 'сабака' характарызуюць някемлівага, вельмі хітрага і пранырлівага чалавека, а таксама таго, хто сам не карыстаецца чымсьці і іншым не дае гэтым пакарыстацца (*дурны, як сабака да году, з-пад сучкі яйцо ўкрадзе, сабака на сене*): *Вельмі ж ты ўжо справядлівы, Андруша. Усе вы Шэметы такія. — Не ўсе. Лукаш табе з-пад сучкі яйцо ўкрадзе*. С. Александровіч [7, с. 564]; *Варта было яму толькі ўзяць у рукі гэтую загавораную шкатулку, як зараз жа, з гэтага моманту і наступіла расплата — немагчымасць сваім багаццем пакарыстацца... Сабака на сене...* А. Федарэнка [7, с. 351].

Ужыванне вобразаў казы, асла ў такіх фразеалагічных адзінках, як *адстаўной казы барабаншчык, асёл маляваны* выдатна перадаюць народныя традыцыі. Напрыклад, у аснове фразеалагізма *адстаўной казы барабаншчык* ляжыць старажытны звычай. У кірмашовыя дні выводзілі напаказ «вучонага» мядзведзя, а такасама прыбранага «пад казу» хлопчыка-танцора. Іх суправаджаў барабаншчык, звычайна адстаўны салдат, які барабаным боем прыцягваў увагу гледачоў да асноўных «акцёраў» — мядзведзя і «казы». Роля барабаншчыка была самая сціплая і незайздросная. У беларускай мове выраз стаў ужывацца без уліку яго сапраўднага этымалагічнага вобраза (*адстаўной казы барабаншчык* замест *адстаўны казы барабаншчык*) [8, с. 35]. Да фразеалагізмаў, што характарызуюць чалавека з адмоўнага боку, адносіцца ўласнабеларускі *асёл маляваны*, паходжанне якога, паводле І. Я. Лепешава, звязана з існаваннем вандроўных цыркаў, калі адным з удзельнікаў спектакля

быў размаляваны асёл, які, нягледзячы на афарбоўку, не мяняў сваіх паводзін і заставаўся такім жа ўпартым [8, с. 40].

Вобраз распусніка, блудніка ствараецца пры дапамозе фразеалагічнай адзінкі *кот марцовы*. Слова *марцовы* (сакавіцкі) перайшло ў разрад архаізмаў, а лексема *марац* яшчэ захавалася ў некаторых прыказках, напрыклад, *марац адкусіць палец*. Як адзначае У. Коваль, згодна са славянскім павер'ем, «месяц *марац* — 'месяц катоў', таму што ў гэты час паўсюль у паселішчах чутна мяўканне кошак... а ўсе хлопчыкі, народжаныя ў сакавіку, будуць 'за бабамі бегаць'» [4, с. 89]. У беларускіх фраземах падаецца вобраз сляпога кацяняці для характарыстыкі чалавека, які 'не разбіраецца ў тым, што адбываецца ў наваколлі': *Потым ужо з вяршыні дасягнутага чалавек бачыць, як трэба ісці і якім сляпым кацянем ён тыцкаўся, шукаючы дарогу*. М. Лобан [6, с. 568].

Варта адзначыць, што ва ўнутранай форме некаторых беларускіх фразеалагічных адзінак вобраз жывёлы з'яўляецца дамінуючым. Напрыклад, семантыка фразеалагізма *асёл маляваны* амаль цалкам перадаецца кампанентам-заонімам, бо асёл сам па сабе для беларусаў з'яўляецца сімвалам дурасці, недалёкасці. Атрыбутыўны кампанент у гэтай фраземе выконвае не столькі сэнсаўтваральную, колькі экспрэсіўную функцыю. Разам з тым значэнне большасці фразеалагізмаў не вызначаецца адным толькі аніمالістычным кампанентам. Напрыклад, у фраземе *кот марцовы* пры стварэнні вобраза раўназначна ўдзельнічаюць абодва кампаненты, і толькі разам яны складаюць значэнне «распуснік, блуднік».

Такія адмоўныя якасці чалавека, як недалёкасць, глупства, характарызуецца і пры дапамозе фразеалагізмаў *статак бараноў* і *панургаў статак*. Як адзначае Л. М. Якшук, *панургаў статак* — паўкалька, якая ўзнікла на аснове сюжэта з рамана французскага пісьменніка XVI ст. Ф. Рабле «Гарганцюа і Пантагруэль» і мае значэнне 'натоўп, які бяздумна ідзе за кім-небудзь'. Французскі фразеалагізм *moutons de Panurge* (даслоўна: *бараны Панурга, панургавы бараны*) быў недакладна скалькаваны і набыў выгляд *панургаў статак* (магчыма, пад уплывам рускага выразу *стадо баранов*, які мае аналагічнае значэнне) [9, с. 76].

Што да кампанента 'свіння' ў беларускіх фразеалагізмах, то, на думку А. М. Багушэвіча і А. Л. Садоўскай, «асноўная ідэя, што рэпрэзентуецца праз вобраз свінні ў беларускай фразеалогіі — антыномія, неадпаведнасць пэўных жыццёвых з'яў, сітуацый, атрыбутаў, неадпаведнасць унутранай культуры і паводзін чалавека таму сацыяльнаму становішчу, якое ён займае» [1, с. 16]. Сапраўды, беларускі фразеалагізм з кампанентам 'свіння' *свінтус грандыёзус*, які мае кніжнае паходжанне, ужываецца для характарыстыкі ганебнага, няўдзячнага чалавека, нахабніка.

У беларускай фразеалогіі сустракаюцца адзінкавыя назоўнікавыя і прыметнікавыя фразеалагічныя адзінкі з кампанентамі 'кабыла' (*прышыі кабыле хвост* — 'лішняя, непатрэбная асоба'), 'конь' (*конь божы* — 'неразумны чалавек'), 'карова' (*як з казы карова* — 'нікуды не варты, дрэнны'), 'цяля' (*ласкавае (ліслівае) цяля* — 'той, які ўмее дагадзіць і пакарыстацца абставінамі') і іншымі. Варта адзначыць, што вышэйзгаданыя кампаненты-заонімы як

асобныя назвы жывёл у свядомасці носьбітаў мовы зафіксаваліся са станоўчай канатацыяй, аднак пры дапамозе агульнай карціны, створанай фраземамі з гэтымі кампанентамі, чалавеку даецца негатыўная характарыстыка.

Частотнасць выкарыстання той або іншай назвы жывёлы ў польскай фразеалогіі неаднолькавая. Найбольш пашыраны ад'ектыўныя і субстантыўныя фразеалагізмы, у склад якіх уваходзяць назвы такіх свойскіх жывёл, як сабака, вол, баран, казёл, што тлумачыцца іх цесным кантактам з чалавекам. Паводзіны і звычкі гэтых жывёл склалі вобразную аснову пры фарміраванні шматлікіх фразеалагічных адзінак. Так, асёл, баран, казёл, вол асацыіруюцца з упартасцю, недалёкасцю (*uparty jak kozioł* 'упарты як казёл', *barania głowa* 'някемлівы', *skończone osiół* 'чысты дурань', *głupi jak cap* 'дурны як бык'): — *Trudno was przekonać... — Dlaczego trudno?... Tylko skończonego osła nie można przekonać do słusznej sprawy.* J. Wawrzak [3, с. 397]; — *Głupiś jak ten baran!* — *cisnęła ramionami i porzła.* W. Reymont [2, с. 191]; — *Sluchaj, chłopie! Szkoda mi twojej głowy, ale rozumu nie szkoda, ile żeś jesteś głupi jak cap.* H. Sienkiewicz [2, с. 238]). У польскай моўнай карціне свету пры дапамозе фразеалагічнай адзінкі *wół roboczy* 'пра таго, хто многа працуе' ствараецца негатыўны вобраз чалавека, які цягне многа рознай даручанай іншымі работы. Г. Дамбровска сцвярджае, што фразеалагізмы з кампанентамі 'асёл', 'баран', 'казёл', 'вол' метафарычна абазначаюць недалёкага чалавека і найчасцей служаць для характарыстыкі мужчыны [11, с. 158].

У польскай фразеалогіі назіраецца вялікая група фразеалагічных адзінак з кампанентам 'сабака', што характарызуюць асобу як: а) злую (*zły jak pies* 'вельмі злы'), б) нікому не патрэбную (*jak pies w kręgielni* 'як бочка без абручоў'), в) няўпэўненую ў сабе (*siedzieć jak pies na płocie* 'адчуваць сябе няўпэўнена'), г) пазбаўленую волі (*ktoś jest uwięzany jak pies na łańcuchu* 'як сабака на ланцугу'), а таксама мужчын, ахвочых да жанчын (*ktoś jest pies na kobiecie* 'бабнік').

К. Масёлэк-Класіньска, даследуючы асаблівасці фразеалагізмаў з кампанентам 'сабака', адзначае, што польская мова замацавала толькі некаторыя аспекты рэчаіснасці: «Шмат фразеалагізмаў звязана з сабакамі, якія жывуць на вуліцы, і толькі адзін фразеалагізм узнік з назіранняў за жыццём сабакі, які жыве ў доме гаспадароў» [12, с. 75]. Так, пры дапамозе фразеалагічнай адзінкі *delikatne francuskie pieski* 'далікатны, як французскі шчанюк', палякі характарызуюць залішне далікатных людзей, пестуноў: — *Jakoś nie dalo się słyszeć, żeby komuś zebra połamali. Od kiedy to takie delikatne francuskie pieski się zrobiliśmy.* S. Wiech [3, с. 176].

Пры дапамозе фразеалагізмаў з кампанентам 'цяля' палякі асуджаюць чалавека невыбітнага, мяккацелага, недалёкага, які баіцца сябе праявіць, пры гэтым акцэнтуюцца ўвага на семантычных складніках маладосці і няўпэўненасці: *Cóż to za głupie cielę ta Aniusia, cóż to za głupie cielę marynowane.* S. Żeromski [2, с. 261]. Праз асацыяцыю з каровай, жывёлай, якая ў сельскай гаспадарцы многіх славянскіх народаў з'яўляецца найбольш шанаванай, успрымаецца як «карміцелька», апісваецца чалавек, з якога цягнуць грошы,

якога выкарыстоўваюць у асабістых мэтах: *dojna krowa* ('пра крыніцу даходу, што выкарыстоўваюць працяглы час').

У польскай мове адзначаем фразеалагізм *królik doświadczalny* ('пра таго, на кім што-небудзь правяраюць, выпрабоўваюць'), заснаваны на назіранні за прафесійнай дзейнасцю чалавека. Пры дапамозе вышэйзгаданай фразеалагічнай адзінкі палякі асуджаюць бязвольную асобу, якая паддаецца на розныя эксперыменты.

Такім чынам, цесны кантакт са свойскімі жывёламі і ўяўленні пра іх замацаваліся ў моўнай карціне свету беларусаў і палякаў у выглядзе фразеалагізмаў, якія перадаюць адметнасці нацыянальнага характару. Ад'ектыўныя і субстантыўныя фраземы беларускай і польскай моў, звязаныя з адмоўнай характарыстыкай чалавека, утрымліваюць аніمالістычныя кампаненты, якія маюць негатыўную канатацыю і адлюстроўваюць агульныя міфалагічныя ўяўленні славян пра свойскіх жывёл. Так, беларусы і палякі асуджаюць някемлівасць (*адстаўной казы барабаничык, głupi jak cap*), упартасць (*асёл маляваны, uparty jak kozioł*) і іншыя якасці. Мужчын, ахвочых да жанчын, палякі характарызуюць пры дапамозе фразеалагізма з кампанентам 'сабака' (*ktoś jest pies na kobiety*), а беларусы — з кампанентам 'кот' (*кот марцоўны*).

У беларускай фразеалогіі адлюстраваліся такія негатыўныя рысы характару, як хітрасць і пранырлівасць (*з-над сучкі яйцо ўкрадзе*), няздатнасць ні да чаго (*як з казы карова*), уменне дагадзіць і скарыстаць сітуацыю (*ласкавае цяля*) і інш.

Асаблівасцю польскай фразеалогіі з'яўляецца адмоўнае стаўленне да асобы працавітай, але мяккацелай (*wół roboczy*), да залішне далікатных (*delikatne francuskie pieski*), няўпэўненых (*siedzieć jak pies na płocie*), бязвольных (*ktoś jest uwiązany jak pies na lańcuchu*) і злых (*zły jak pies*) людзей. Адмоўна ацэньваецца асоба, якую можна выкарыстаць у асабістых мэтах (*dojna krowa*).

Такім чынам, даследаванне назоўнікавых і прыметнікавых фразем з адмоўнай характарыстыкай чалавека праз метафару свойскіх жывёл аніمالістычнага кода дазваляе прасачыць логіку і адметнасць мыслення носьбітаў мовы пры адборы пэўных кампанентаў з шэрагу іншых, адзначаюць ментальныя асаблівасці прадстаўнікоў беларускага і польскага этнасаў.

Літаратура

1. Багушэвіч, А. М. Вобраз свінні ў беларускай фразеалогіі / А. М. Багушэвіч, А. Л. Садоўская // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. — Мінск: РІВШ, 2008. — Вып. 7. — С. 16–19.
2. Гюлумянц, К. Польско-русский фразеологический словарь: в 2 т. / К. Гюлумянц. — Минск: Экономпресс, 2004. — Т. 1: А — М. — 688 с.
3. Гюлумянц, К. Польско-русский фразеологический словарь: в 2 т. / К. Гюлумянц. — Минск: Экономпресс, 2004. — Т. 2: Н — Я. — 719 с.
4. Коваль, У. І. Народныя ўяўленні, павер'і і прыкметы: давед. па ўсходнеславянскай міфалогіі / У. І. Коваль. — Гомель, 1995. — 180 с.
5. Красных, В. В. Свой среди чужих: Миф или реальность? / В. В. Красных. — М.: Гнозис, 2003. — 375 с.
6. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. / І. Я. Лепешаў. — Мінск: Беларуск. энцыкл. імя П. Броўкі, 2008. — Т. 1: А — Л. — 672 с.

7. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. / І. Я. Лепешаў. — Мінск: Мінск: Беларуск. энцыкл. імя П. Броўкі, 2008. — Т. 2: М — Я. — 704 с.
8. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. — Мінск: Беларуск. энцыкл. імя П. Броўкі, 2004. — 443 с.
9. Якшук, Л. М. З этымалагічных нататак па фразеалогіі / Л. М. Якшук // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах. — Гомель, 2005. — С. 75–79.
10. Grybosiova, A. Jak historyk języka polskiego rozumie opozycje homo-animal / A. Grybosiova // Język a kultura. — Wrocław, 2003. — Tom 15. — С. 9–15.
11. Dąbrowska, A. Wężem pożądań wejść do twojej duszy — nazwy zwierząt w polskim słownictwie erotycznym / A. Dąbrowska // Język a kultura. — Wrocław, 2003. — Tom 15. — С. 157–188.
12. Mosiołek-Kłosińska, K. Motywacja związków frazeologicznych zawierających wyrazy pies i kot / K. Mosiołek-Kłosińska / Etnolingwistyka. — Lublin, 1995. — Tom 7. — С. 21–31.

Ларыса Кныш (Мінск)

НЕВЕРБАЛЬНЫЯ СРОДКІ Ў МАСТАЦКІМ ДЫЯЛОГУ: ТЭМБР І ТЭМП МАЎЛЕННЯ Ў СКЛАДЗЕ АЎТАРСКАЙ РЭМАРКІ (ПАВОДЛЕ ПРОЗЫ М. ГАРЭЦКАГА)

Існуе вялікая колькасць сродкаў, якія садзейнічаюць раскрыццю і разуменню маўленчых зносін. Жэсты, міміка, праксеміка, акулістыка, прычоскі, асабістыя прадметы, адзенне, дзеянні — усё гэта тыя кампаненты камунікацыі, на долю якіх прыпадае добрая частка перадачы самай разнастайнай інфармацыі. Яны не толькі адлюстроўваюць індывідуальную спецыфіку маўлення той ці іншай асобы, але перадаюць эмацыянальны стан і душэўную энергію, дазваляюць меркаваць пра маўленчую культуру моўцы ўцэлым. Не менш важную ролю адыгрываюць тыя складнікі, якія непасрэдна ўласцівы вуснаму маўленню: тэмп, тэмбр, інтанацыя, сіла голасу і інш. — сэнс выказвання часам знаходзіцца ў поўнай залежнасці ад іх.

Усе названыя сродкі ў адпаведнасці з уласна лінгвістычнай трактоўкай даследчыкі разглядаюць як невербальныя (паралінгвістычныя), з ліку якіх вылучаюць:

- фанацыйныя (сіла голасу, тэмп, тэмбр, рытм, розныя меладычныя з’явы і г. д.);
- кінетычныя (жэсты, рухі цела, міміка);
- праксемічныя — камунікатыўна значныя прасторавыя параметры чалавечых паводзін (адлегласць паміж моўцамі, палажэнне корпуса ў адносінах адзін да аднаго);
- графічныя (тып напісання літар і пунктуацыйных знакаў (почырк), графічныя знакі і інш.);
- змешаныя.

Паралінгвістычныя сродкі суправаджаюць вуснае гутарковае маўленне і разам з уласна лінгвістычнымі дапамагаюць раскрыць камунікатыўную сітуацыю ў цэлым. «Усякае выказванне, — слухна заўважае А. Л. Васільева, — можа быць двухслойным, складацца з асноўнага, прадметна-лагічнага зместу і ацэначна-эмацыянальнай канатацыі. Калі першае перадае пэўную інфармацыю,